

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “XEYİR” VƏ “ŞƏR” SEMANTİK SAHƏLƏRİ

İxtisas: 5706.01- Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Mətanət Hidayət qızı Məhərrəmov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

SUMQAYIT – 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aslan Məmmədəli oğlu Məmmədli

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İkram Ziyad oğlu Qasimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Reyhan Yusif qızı Həbibli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

_____ **Ramazan Salam oğlu Məmmədov**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

_____ **Böyükxanım İbrahim qızı Eminli**

Elmi seminarın sədri: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

_____ **Astan Əhmədخان oğlu Bayramov**

Giriş

Mövzunun aktualığı və işlənmə dərəcəsi. Dilçiliyin müasir mərhələsi insan amilini ön plana çəkir. Buna əksər hallarda antroposentrik paradiqma deyirlər. Bəzi fikirlərə görə, antroposentrik paradiqma məhz strukturalizmin inkarı kimi formalaşır. Strukturalizm dildə ciddi quruluş axtarırdısa və güman edirdi ki, ciddi quruluş dilin bütün sirlərini açıqlaya bilər, antroposentrik paradiqma dilin tamamilə insan amilindən asılı olduğunu bir aksiom kimi qəbul edir.

Müasir dilçiliyin bir çox problemləri ilk baxışda sadə və həllini tapmış görünsə də, əslində problem olaraq qalır. Bunun səbəbini öyrənilən obyektin öz mürəkkəbliyində axtarmaq lazımdır. Yəni şərhlərin çoxluğu və ziddiyyətli olması tədqiqatçıların qeyri-dəqiqliyi ilə yox, öyrənilən dil materialının bir vahid ölçüyə gəlməməsi ilə şərtlənir, ümumiyyətlə, dilçilik tarixi göstərir ki, hər hansı bir nəzəriyyə məntiqi ardıcılığına baxmayaraq, yalnız sxem şəklində mövcud ola bilər və adətən, canlı dil materialından dar olur. Hər bir nəzəriyyə semantik məkan olaraq xüsusi adlar formalaşdırır ki, bu adlar sistem təşkil edir və həmin semantik məkanın səciyyəvi konseptləri kimi özünü büruzə verir.

Belə adlar-konseptlər sistemi ümummillil dil baxımından yad adlar toplumu təsəvvürü bağışlaya bilər və bu, həqiqətən də, belədir. Yəni dildə işlənən hər bir söz heç də dil faktı deyil, ümumiyyətlə, dil faktları ilə nitq faktlarını ayıran amil çox vaxt qeyri-dəqiq müəyyənləşir. Təcrübə göstərir ki, dil və nitqin fərqlənməsi, adətən, obyektiv amillərə əsaslanmır. Belə ki sözün çox işlənməsi və yaxud müxtəlif üslublarda işlənməsi əsas götürülür. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, ikidilli şəxslərin nitqində, adətən, külli miqdarda əcnəbi sözlər işlənir ki, bunlar yalnız bu və ya digər ictimai və dil kontekstində müşahidə olunur.

Konseptual sistem təşkil edən leksik-semantik qruplar dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində mənşə etibarilə ya heterogen ya monogen səciyyə daşıyır. Məsələn, vahid ərəb-müsəlman mədəni mühitinin mövcudluğu dövründə belə konseptual sistemlər bütün müsəlman mikromədəniyyətləri və dillərində, əsasən, ərəb mənşəli

olub. Təbii qloballaşma dövründə bir çox müsəlman-şərq xalqları ənənəvi ərəb mənşəli konseptual sistemlərdən şüurlu tərzdə imtina edərək dildə avropalaşma prosesinə başlayır. Bəzi ölkələrdə bu proses tam şüurlu şəkildə və xalqın öz istəyi ilə baş verir, digərlərində müəyyən dərəcədə zorakılıqla müşayiət olunur. Məsələn, birinci hal özünü Türkiyədə, digəri Azərbaycanda göstərir. Azərbaycan mədəniyyəti və dilinin tarixində bu iki meylin mövcudluğu özünü son dərəcə qabarıq şəkildə göstərir. Ənənəvi ərəb-müsəlman mədəni kontekstində formalaşan Azərbaycan elmi XIX əsrin əvvəllərində zorla tamamilə yad bir mədəni mühitdə inkişaf etməyə məruz qalır. Bu tarixi reallıq dildə xüsusi bir vəziyyət yaradır. Ümummillil dil öz milliliyini mühafizə edə bilir, lakin ədəbi dil güclü yad təsirə məruz qalır. Aydınır ki, ədəbi dil də öz milli kökünü saxlayır, lakin semantik sistem çox intensiv şəkildə transformasiya olunur. Nəticə etibarilə bütövlükdə semantik sistem və ayrı-ayrı mikrosistemlər həm paradigmatik, həm sintaqmatik cəhətdən yeniləşir. Dilçi alimlərin qeyd etdiyi kimi, XX əsrdə dil haqqında elm elə yeni bir səviyyəyə qalxmışdır ki, keçmiş dövrlərlə müqayisədə humanitar elmlərdən uzaqlaşmış daha çox dəqiq elmlərə yaxınlaşmış. Dilçiliyi dəqiq elmlərə yaxınlaşdırən əsas etibarilə onun metodikasının ciddiliyi və dərinliyi ilə bağlıdır. Dəqiq elmlərdə olduğu kimi, dilçilik də yalnız əldə olan faktlara inanmağa başlayır və adətən, humanitar elmlərin zəifliyini büruzə verən mücərrəd və qeyri-real mülahizələrdən qaçır. Dilçilik riyazi metodlarla zənginləşir və çox vaxt yalnız faktların hesablanması ilə məhdudlaşır. Fakt dedikdə yalnız səs və yaxud söz nəzərdə tutulmur, onların ən xırda quruluş cizgiləri belə hesablanır və yalnız bu zəmində alınan nəticələr inandırıcı sayılır.

Müasir Azərbaycan dilinin leksik sistemi koqnitiv baxımdan son illər tədqiqata cəlb olunmaqdadır. Bu haqda Azərbaycan dilində geniş dilçilik əsərlərinə rast gəlmək mümkün deyil. Milli təfəkkürü təqdim edən konseptlər təbii dillərdə, ilk növbədə leksik-semantik səviyyədə nümayiş olunur. Deməli, konseptlər iki səpkidə öyrənilə bilər. Birinci mühüm istiqamət konseptlərin əsas işarəsinə görə genişlənməsini izləməlidir. Yəni hər bir əsas leksik işarə dildə

müəyyən semantik sahə yaradır ki, həmin sahə baza lekseminin paradiqmatik və sintaqmatik xətlər üzrə şaxələnməsini əhatə edir. İkinci istiqamət üzrə tədqiqat həmin semantik sahədə təqdim olunan sözlərin semantik quruluşlarını təhlil etməyə və müvafiq hadisələrin koqnitiv əlamətlərini üzə çıxarmağa yönəlir. “...semantik sahə ayrı-ayrı dillərin mənaca fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətlərini, dilin semantik strukturunun inkişaf meyillərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.”¹

Bəşər tarixinin yarandığı ilk dövrlərdən insan təsəvvüründə dünya daim iki yerə bölünür. Milli təfəkkürə görə hadisələrin bir hissəsi müsbət, digər hissəsi mənfi səciyyə daşıyır. Bu Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı olan Avestada da öz əksini tapmışdır. “*Zərdüştdininin əsas müddəası ondan ibarət idi ki, dünyada bir-biri ilə daim vuruşan iki qüvvə vardır. Xristianlıqda Xrist – Antixrist, İslamda isə daha saf və ilahi formada Allah və İblis formasında bu təzahür edir. Xeyir və Şər qüvvələrin mübarizəsi hər üç dini birləşdirən amildir. Bunlardan biri xeyir – Hörmüzd (Ahuramazda), digəri isə şər – Əhriməndir (Anqramanyu)*”²

Gördüyümüz kimi, dünyadakı xeyir və şər haqqındakı təsəvvürlər ən qədim koqnitiv bilikləri təşkil edir. Bu koqnitiv modellər bu dissertasiyada Azərbaycan dili materialı əsasında ilk dəfə tədqiq edilir və əsərdə xeyir və şər leksemlərinin semantik sahəsi və dünyanın dil mənzərəsində yeri və rolu göstərilir. Nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, xeyir və şər semantik sahəsi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə tədqiq olunur.

Tədqiqatın işlənmə dərəcəsi əslində dilçiliyin iki paradiqması çərçivəsində semantika ilə bağlı əsərləri əhatə edir. Burada həm sistem-struktur dilçiliyə aid əsərlər, həm də koqnitiv dilçilik istiqamətində aparılan axtarışlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sistem-struktur dilçilik dedikdə ilk növbədə semantik sahələr üzrə leksik fondun təhlili ənənəsi və təcrübəsi qeyd olunmalıdır. Klassik ənənə

¹ Adilov, M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər / M.İ. Adilov. – Bakı:ADU, – 1979. –96 s.

² Zərdüştilik / 17 fevral, 2021

URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99rd%C3%BC%C5%9Ftilik>

V. fon Humboldt, Y.L. Vaysherber, Q.Q. Şpet, Q.S. Tşur, A.J. Qreymas, A. Vejbitska və digər alimlərin yaratdığı nəzəriyyəyə əsaslanır. Koqnitiv təhlil ənənəsi ilk növbədə C. Lakoff və M. Conson tərəfindən yaradılan konseptual metafora anlayışı ilə bağlıdır. Lakin bu iki Amerika alimindən xeyli qabaq rus filosofu S.A. Askoldovun “konsept” nəzəriyyəsi filoloji axtarışlara tamamilə yeni istiqamət verir. Sistem-struktur dilçilik ənənəsində aparılan leksik vahidlərin təhlili iki istiqaməti nəzərdə tutur. Semasioloji istiqamət işarədən mənaya doğru aparılır və leksik-semantik qruplar çərçivəsində sistemləşdirmə ilə bağlıdır. Lakin sistemləşdirmənin əsasında onomasioloji axtarışlar dayanır. Koqnitiv yanaşma isə öz növbəsində milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunun ifadəsini izləyir. Koqnitiv təhlil nəticəsində eyni məfhumlar sahəsindəki milli təfəkkürlə bağlı olan fərqlər müəyyən edilir. Azərbaycan dilçiliyində bu ənənə müasir dövrdə yaranır və F. Veysəlli, A. Məmmədov, E. Piriyev, Ə. Abdullayev tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə müxtəlif məqalə və konfrans materiallarında da koqnitiv dilçiliyin nəzəri məsələlərinə və koqnitiv təhlillərə rast gəlirik.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir Azərbaycan dilinin leksik sistemi təşkil edir. Tədqiqatın predmeti müasir Azərbaycan dilində “xeyir” və “şər” konseptlərinin verballaşması və xeyir və şər leksemlərinin yaratdığı semantik sahələrin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Əsas məqsəd xeyir və şər leksemlərinin distribusiyalarını öyrənmək və müvafiq konfigurasiyaların əsasını təşkil edən koqnitiv əlamətləri müəyyən etməkdir.

1. Nəzəri ədəbiyyatın təhlili nəticəsində aparılan tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən etmək;

2. Mövcud leksikoqrafik mənbələr əsasında xeyir və şər leksemlərinin yaratdığı sistemə aid sözlər toplamaq;

3. Xeyir və şər leksemləri sistem şəklində, yəni semantik sahə çərçivəsində tədqiq etmək;

4. Nəticələr tezis şəklində ümumiləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada həm ümumelmi, həm də sırf dilçilik metodlarından istifadə olunub. Ümumelmi metodlardan əsas etibarilə təhlil, induksiya və sintezdən istifadə olunub. Tədqiqat boyu təsviri və müqayisəli metoddan istifadə olunub. Dilçilik metodlarından əsas etibarilə komponent-sem, əhatə və distributiv metodlardan istifadə olunub.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dünya dillərinin leksik sistemləri struktur baxımdan xalq təfəkkürünü müəyyənləşdirən dünyanın mənzərəsinə uyğun şəkildə qurulur;

2. Dünya dillərinin və o cümlədən Azərbaycan dilinin leksik sistemi semantik sahələrə bölünür;

3. Semantik sahələr müvafiq konseptlərin verballaşmasına xidmət edir;

4. Leksik sistem dünya mənzərəsini əks edir və bu baxımdan binar bölgüyə imkan verir. Binar bölgü leksik sistemi iki yerə bölməyə imkan verir: insan psixologiyası tərəfindən qəbul olunan və beləliklə də müsbət səciyyəli hadisələrə və qəbul olmayan mənfi hadisələrə; birinciləri ən mücərrəd halda xeyir adlanır, ikinciləri – şər adlanır;

5. Hər iki qrup leksik vahidlər mühüm koqnitiv səciyyə daşıyır və xalq təfəkkürünün əsasını təşkil edir;

6. Hər iki konsept və müvafiq semantik sahələr Azərbaycan xalqının etnik təfəkkürünün idrak, dünyanı dərk etmə qəliblərini əks edir, bunlar həm tarixi-mədəni, həm də bioloji əhəmiyyət kəsb edir;

7. Hər iki konsept həyat üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir, ona görə də müvafiq leksemlər milli frazeologiyaya və paremiologiyaya da yayılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir Azərbaycan dilinin leksik sistemini koqnitiv baxımdan ən mühüm sahəsinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. İnsan tanıdığı dünya binar şəkildə kütləvi şüurda iki yerə bölünür. Hadisələrin bir hissəsi müsbət səciyyə daşıyır, ikincisi – mənfi. Dünyadakı xeyir və şər haqqındakı təsəvvürlər ən qədim koqnitiv bilikləri təşkil edir. Bu koqnitiv modellər Azərbaycan dili materialı əsasında ilk dəfə öyrənilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti bilavasitə onun nəzəri hissəsi və müəyyən edilən nəzəri prinsipləri ilə bağlıdır. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri nəzəri postulatlar səviyyəsində təqdim olunub ki, bunların bilavasitə nəzəri əhəmiyyəti var. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun materiallarından və nəticələrindən istifadə imkanları ilə bağlıdır. Dissertasiya Respublikamızın ali məktəblərində hazırlanan ümumi və xüsusi kursların tərtibində istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, tədqiqatın materialları Azərbaycan dilinin lüğətlərində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiyanın mövzusu Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında təsdiqlənmiş, (25.01.2012, Pr. 06), həmçinin Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası nəzdində Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şura tərəfindən təsdiq olunmuşdur (22 may 2014-cü il, protokol №03). Mövzu ilə bağlı Azərbaycanda və xaricdə məqalələr dərc olunmuş, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatla bağlı 9 məqalə və tezis çap olunub.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Avtoreferatın ümumi həcmi 45319 işarədir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiasya və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “**Müasir dilçilik. Prinsiplər və metodlar**” adlanır. Fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəslin birinci

yarımfəslı “**Ümumi məsələlər**” adlanır. Burada müasir dilçiliyin nəzəri müddəaları təhlil olunur. Belə bir fikir irəli sürülür ki, nəzəri dilçilik deyiləndə struktur dilçiliyi koqnitiv dilçilikdən ayırmaq tələbi məqsədəuyğun sayıla bilməz. Dünya dilçiliyində ən yeni yanaşma koqnitiv linqvistika adı ilə tanınır. Əksər hallarda dilçilikdə koqnitivizm strukturalizmin əksi kimi dərk olunur. Yəni struktur dilçilik öz əsas məqsədini təbii dilləri əhatə edən vahid universal semiotik quruluşu müəyyən etməkdə görürdü və bununla bağlı dillərdə əks olunan milli təfəkkürün inikasını ilə maraqlanırdı. Əksinə, koqnitiv dilçilik təbii dilləri etnik idrakın nümayiş olunduğu yeganə real məkan hesab edir. Koqnitiv dilçiliyə görə, təbii dillər etnik biliyin və təcrübənin əsas kodlaşdırılma və qorunma vasitəsidir. Bununla əlaqədar olaraq struktur dilçiliyə bir növ istehza ilə yanaşma meyli özünü büruzə verir. Əslində isə struktur dilçiliyin nailiyyətləri müasir mərhələdə də müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın bu nəzəri hissəsində belə bir fikir vurğulanır ki, F. de Sössür yaratdığı sistem-struktur paradigmanı sonrakı strukturalizmlə eyniləşdirmək metodoloji baxımdan düzgün deyil. Sistem-struktur paradigmanın dilçiliyin tarixində açdığı imkanlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Məsələn, müasir dövrdə tez-tez müraciət olunan tədqiqat üsullarından biri dillərin leksik-semantik fondlarının semantik sahələr üzrə təhlilidir. Həmin tədqiqat metodikası adətən neohumboldtçuların nəzəri prinsipləri ilə izah olunur. Lakin semantik sahələr üzrə tədqiqatın əsasında sırf sistem-struktur prinsiplər dayanır³. Neohumboldtçuluğun əsasında eyni məzmunlu semantik sahələrin müxtəlif dillərdə üst-üstə düşməməsi ideyası dayanır. Məsələn, Y.L.Vaysherberin fikrinə görə, semantik sahələrdəki fərqlər bilavasitə xalq təfəkkürü və etnik dünyagörüşləri ilə motivləşir. Bu konsepsiya Vaysherberin “Ana dili və ruhun təşəkkülü” adlı məşhur monoqrafiyasında öz əksini tapır⁴.

³Щур, Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С. Щур. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», – 2009. – 264 с.

⁴Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. духа / Й.Л. Вайсгербер. – Москва: Книжный дом «Либроком», – 2009. – 232 с.

Dissertasiyada göstərilir ki, semantik sahələr nəzəriyyəsi sistem-struktur dilçiliklə koqnitiv dilçiliyi birləşdirən konsepsiyadır.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Koqnitiv dilçilik”** adlanır. Burada müasir koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərindən bəhs olunur. Qeyd olunduğu kimi, koqnitiv dilçilik yaxud dilçilikdə koqnitiv yanaşma təbii dillərdə əks olunan və etnik təfəkkürün fərdiliyini, özəlliyini nümayiş etdirən vasitələri üzə çıxardır və izah edir. Ümumiyyətlə, dil, bir semiotik sistem olaraq, insanla mədəniyyət arasında, insan (kütlə, xalq) və ətraf mühit arasında mövcud olan yeganə bağlayıcı vasitədir. Dünya haqqında biliklər dildə kodlaşdırılır, xüsusi işarələrlə şifrələnir və qorunub saxlanılır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, koqnitivizm mentalizm formasında bihevizmin inkarı kimi meydana çıxır⁵. Bihevizim öz qatı formalarında idrakı inkar edirdisə, mentalizm bu inkarın inkarı olaraq idrakı insan fəaliyyətində, insan davranışında ön plana çəkirdi. Bihevizim insanın davranışını bilavasitə və yalnız mühitin təqdim etdiyi stimullarla, təkanlarla izah edirdi. Mentalizm insanın sərbəst hərəkət etmək qabiliyyətini və bu qabiliyyətin idrakla bağlı olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Bihevizimə görə, eyni stimullara cavab olaraq hər bir insan eyni hərəkətlər edir. Mentalizmə görə, eyni stimullara cavab olaraq müxtəlif insanlar müxtəlif hərəkətlər edir və fərq bilavasitə idrakla müəyyən olunur. Koqnitiv dilçilikdə, görüldüyü kimi, bu ideya fundamental səciyyə daşıyır. Hər bir etnosun kütləvi şüurunda dünya fərqli olaraq əks olunur. Etnik təfəkkürdəki dünya obrazı koqnitiv dilçilikdə dünyanın mənzərəsi adlanır. Kütləvi şüurdakı mental fenomen yalnız təbii dildə semiotik realıq şəklində təqdim oluna bilər. Bununla bağlı koqnitiv paradigma özünün ən vacib terminlərindən birini yaradır – dünyanın dil mənzərəsi⁶. Dissertasiyanın bu bölməsində koqnitiv dilçiliyin elmi aparatını təşkil edən digər anlayışlar və terminlər təhlil olunur.

⁵ Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, –1996. –с.47.

⁶ Стариченко В.Д. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону: Феникс, –2008. –с. 722.

Göstərilir ki, həmin anlayışlar sırasında konsept termini xüsusi səciyyəyə və yükə malikdir. Bu terminin və anlayışın müasir anlamı bilavasitə S.A. Askoldovun “söz” nəzəriyyəsi ilə bağlıdır⁷. Konseptlər hadisələr haqqında kütləvi xalq təfəkküründə mövcud olan sistem təsəvvürlərdir. Dildə bu mental varlıqların əks olunması dildən dilə fərqlənir. Fərqlər isə konkret koqnitiv əlamətlərlə bağlıdır. Deməli, konseptual təhlil dil vasitələrində koqnitiv əlamətlərin müəyyən olunmasına yönəlməlidir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Azərbaycan dilində “xeyir” konseptinin verballaşması”** adlanır. Fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Müasir Azərbaycan dilində xeyir lekseminin yaratdığı semantik sahə”** adlanır. Qeyd olunur ki, xeyir leksemi Azərbaycan dilində həm məişət təfəkkürü baxımından, həm də fəlsəfi təfəkkür baxımından son dərəcə mühüm yer tutur. Demək olar ki, Azərbaycan xalqının kütləvi təfəkküründə “xeyir” anlayışı və buna müvafiq olaraq xeyir sözü mərkəz mövqelərdən birini tutur. Xalq təfəkküründəki yerinə və əhəmiyyətinə görə bununla yalnız həyat və ölüm kimi mühüm leksemlər və onların arxasında dayanan məfhumlar müqayisə oluna bilər. Azərbaycan təfəkküründə “xeyir” anlayışı mütləq mövqedə dayanmır. Bir çox vacib anlayışlar kimi, “xeyir” anlayışı da öz əksi ilə vahid korelyasiya yaradır və binar oppozisiyaya daxil olur. Xalq təfəkküründə “xeyir” həmişə “şər” ilə bir yerdə dərk olunur. Xalq dilində çox qədim zamanlardan bu oppozisiya və təbii qanunauyğun birlik öz ifadəsini tapır. Məsələn, *Xeyir ilə şər qardaşdır*⁸ atalar sözü, bəlkə də ən işlək pəremiyalardan biridir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (ADİL) göstərilir ki, xeyir leksemi ərəb mənşəlidir⁹. Ərəb mənşəli sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə Qurandan gəlib. Belə güman etmək olar ki, müqəddəs kontekst sözlərin məzmununu müəyyən edir. Bu belədirsə,

⁷ Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. II. Ленинград: АCADEMIA, –1928. –с. 28-44.

⁸ Həmidov İ.H., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-Rusca, Rusca-Azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. –Bakı: Təhsil, 2009, – s.192.

⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.II, – 2006. – s.434.

ərəb alınmalarının əksəriyyəti dərin fəlsəfi və mənəvi mənalar kəsb etməlidir. Maraqlıdır ki, ADİL-də xeyir sözünün yalnız iki mənası göstərilir və mənaların heç biri dərin fəlsəfi yaxud dini mənaya aid deyil. Leksemin əsas nominativ mənası “fayda, mənfəət”¹⁰ kimi müəyyən edilir. Məna kifayət qədər konkretidir və onun əsasını “yaxşı”, “artım”, “kəsb etmək” və s. bu kimi semlər təşkil edir. Yəni burada “xeyir” anlayışının fəlsəfi mənası duyulmur. Məsələn, qədim azərbaycanlılar atəşpərəstlik kontekstində bu məfhumu daha dərin və kifayət qədər mücərrəd dərk edirdilər. Leksemin ikinci mənası ADİL-də “yaxşılıq, yaxşı iş” kimi izah olunur. Birinci məna üzrə lüğət misal göstərir, ikinci məna isə illüstrasiyasız qalır. Fikrimizcə, vahid bir şərhə verilən və eyni kökə malik olan bu iki ifadə tam uyğun deyil. Məsələn, “yaxşılıq” və “yaxşı iş” arasında semantik və məntiqi fərq göz qabağındadır. İş orasındadır ki, kontekstdən xaric olunmuş şəkildə leksemin mənası aydın olmur və ola da bilməz. Yəni leksem invariant olaraq mənanı konkretləşdirmir. Kontekst və danışmaq (hərəkət və konsituasiya) ilə bağlılıq mənanı konkretləşdirir və əslində mənanı üzə çıxarır. Məsələn, “yaxşı iş” mütləq mövqedə də mənəviyyatla və beləliklə də fəlsəfi mənada yaxşılıqla bağlıdır. Yaxşılıq isə yalnız konkret situasiyada özünü göstərir. Yəni ola bilər ki, yaxşılıq heç də yaxşı iş olmasın. Pis adama onun gördüyü pis işdə kömək edən ona yaxşılıq edir, lakin bu yaxşılığı yaxşı iş adlandırmaq çətindir. “Yaxşılıq” anlayışı, ümumiyyətlə, yalnız nisbi səciyyə daşıyır. Ondan fərqli olaraq, “yaxşı iş” anlayışı mütləqdir və dərin fəlsəfi mənaya malikdir. Məsələn, pis adama kömək etməmək, ona qarşı çıxmaq ona pislilik etmək deməkdir, lakin bu edilən konkret pislilik əslində yaxşı işdir. Göstərilən məfhumlar mütləq fərqləndirilməlidir. Bunun üçün lüğətlər həqiqi şərhələr təqdim etməlidir ki, leksik vahidlərin semantik quruluşları açıqlansın, əks təqdirdə, bir sözün mənası digər sözlərin mənaları ilə süni şəkildə bağlanır.

¹⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.II, – 2006. – s.434.

Xeyir sözünün birinci mənasından sonra 8 sabit söz birləşməsi göstərilir, ikinci mənadan sonra yalnız biri. Hər iki mənadan sonra, lüğət məqaləsinin sonunda 8 frazeoloji vahid göstərilir. Beləliklə, ADİL praktik şəkildə sabit söz birləşmələrini və frazeoloji vahidləri fərqləndirir. Əslində nəzəri baxımdan sabit söz birləşmələrinin və frazeoloji vahidlərin fərqləndirilməsi, ümumiyyətlə, sabitliyin işarələr sistemindəki müxtəlifliyini nümayiş etdirir. Xatırladaq ki, sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki komponentlər öz ilkin denotatları ilə əlaqələrini itirmirlər. Frazeoloji vahidin komponentləri isə yalnız etimoloji baxımdan müvafiq leksik vahidlərlə bağlıdır. Frazeoloji vahid əslində söz birləşməsi deyil və onun sabitliyi qlobal frazeoloji mənanın sistem xüsusiyyətidir. Lakin *xeyir* lekseminin yaratdığı semantik sahə baxımından bütün bu ifadələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri aktualdır. Məsələn, birinci mənadan sonra *xeyir dəymək (gəlmək)*, *xeyir eləmək*, *xeyir görmək*, *xeyir gətirməmək*, *xeyir vermək*, *xeyri qalmamaq*, *xeyri yox*, *öz xeyrini güdmək*¹¹. Bütün bu ifadələrin tərkibində *xeyir* sözü öz mənasını qoruyub saxlayır. Belə təsəvvür yarana bilər ki, bunlar adi sərbəst söz birləşmələridir. Birinci mənə üzrə göstərilən misal da bunu təsdiqləyir. Məsələn, *xeyir* sözünün əsas nominativ mənasından sonra və sabit söz birləşmələrindən əvvəl gətirilən misalda sabit birləşmələrin birinin mənası bürüzə olunur: “*Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış; Toxum əkməyə dehqanları neylərdin, İlahi? (M.Ə.Sabir). Atalar, babalar əkiblər, tər töküüb becəriblər, xeyrini biz görürük.* (Mir Calal)¹². Bu misallardan tamamilə aydın şəkildə görünür ki, *xeyir* lekseminin əsas nominativ mənası *xeyir görmək* ifadəsində özünü göstərir. Əslində, biz burada əhatənin təkrarını görürük. Əsas nominativ mənadan sonra verilən bütün sabit söz birləşmələri elə həmin mənanın reallaşmasına xidmət edir. *Xeyir* sözü ilə vahid konfigurasiya təşkil edən sözlər bu sözün distribusiyasına daxildir. Göründüyü kimi, distribusiyanı *dəymək*,

¹¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.II, – 2006. –s. 434.

¹² Orada.

gəlmək, eləmək, görmək, gətirməmək, vermək, qalmamaq, yox, güdmək sözləri təşkil edir. Bunları yalnız sabit birləşmələrə aid etsək, belə hesab etmək olar ki, bunlardan başqa da əlaqələr mövcuddur və həmin əlaqələr *xeyir* leksemi ilə sərbəst söz birləşmələri yaradır. Əslində isə bu cür əlavə distibusiya mövcud deyil. ADİL göstərdiyi sabit söz birləşmələri *xeyir* leksemnin real distibusiyasını təşkil edir. Məhz ona görə bir çox hallarda sərbəst və sabit söz birləşmələrini dildə fərqləndirmək son dərəcə çətin olur. Qeyd etməliyik ki, *sərbəst* adlandırdığımız söz birləşmələri də sabit əlaqələrə əsaslanır. Yəni əşyalar və hadisələr arasında mövcud olan məntiqi əlaqələr sərbəst söz birləşmələrinin yaranmasına əsas verir. Əlbəttə, istənilən sərbəst söz birləşməsi dil daşıyıcılarının nitqində sabit şəkildə bərpa olunursa, deməli, həmin struktur-semantik konfigurasiyalar tamamilə sərbəst deyil. Maraqlıdır ki, ADİL *xeyir vermək* sabit söz birləşməsinin mənasını izah edərkən “mənfəət vermək, fayda vermək”¹³ ifadələrindən istifadə edir. Yəni burada yalnız *xeyir* sözü sinonimləri ilə əvəz olunur, əhatə isə dəyişməz qalır. Bu isə öz növbəsində *xeyir vermək* ifadəsinin sərbəstliyindən xəbər verir. İfadənin hər iki komponenti özünün əsas və ilkin denotatları ilə əlaqələri itirmirlər. Hər ikisi göstərilən sintaqma daxilində öz əsas nominativ mənalarını ifadə edir.

İkinci mənə, yuxarıda göstərildiyi kimi, ümumi halda son dərəcə mücərrəd “yaxşılıq” sememi ilə verilir. Burada əslində mənəni açıqlayan şərh verilmir, eyni zamanda mənəni açıqlayan illüstrativ material da yoxdur. Bir sabit söz birləşməsi göstərilir. Kvadrat işarəsindən sonra *xeyir iş görmək* ifadəsi verilir və mənəsi “yaxşılıq eləmək” kimi müəyyənləşir. *Xeyir* leksemnin bu iki mənəsi konkretdən mücərrədə inkişaf edir. Yuxarıda göstərildiyi kimi, ikinci mənə üzrə verilən “yaxşılıq” və “yaxşı iş” ifadələri eynilik təşkil etmir. “Yaxşılıq” əslində konsituasiyadan asılı olaraq “pis iş”də ola bilər. O ki qaldı “yaxşı iş” sememinə, bu məfhum həmişə həqiqi xeyir ilə, yəni fəlsəfi mənada (şərin əksi kimi) xeyir ilə bağlı dərk

¹³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / –Bakı: Şərq-Qərb, – c.II, – 2006. – s.434.

olunur. Ona görə *xeyir iş görmək* ifadəsi də birmənalı başa düşülür. ADİL *xeyir* leksemi ilə yaranan frazeoloji vahidləri də təhlil olunan məqalədə verir. Burada da birmənalı fikir söyləmək çətindir. İş orasındadır ki, bu frazeoloji vahidlər heç də həmişə frazeoloji semantikaya malik deyil. Məsələn, lüğət məqaləsinin bu bölməsində *xeyrini görəsən* ifadəsi göstərilir. Bu adi xoş sözdür, arzu və təbrikdir. Əslində bu ifadə birinci mənadan sonra verilən *xeyir görmək* sabit söz birləşməsinin variantıdır. Əlbəttə, *xeyir görmək* ifadəsini yalnız maddi mənfəət götürməklə bağlasaq, *xeyrini görəsən* ifadəsini fərqli başa düşmək lazımdır. Çünki burada yalnız maddi mənfəətdən söhbət getmir. Lakin *xeyir görmək* də yalnız maddi mənfəətlə bağlı deyil. Beləliklə, “xeyir” konsepti Azərbaycan dilində geniş miqyasda reallaşır, lakin kütləvi təfəkkürdə əsas etibarilə iki istiqamətdə dərk olunur. Bunlardan biri “gəlir” semantikasına ilə bağlıdır, ikincisi “evlənmək”, “ərə getmək” mərasimləri ilə. Azərbaycanlılar *xeyir iş* deyəndə əksər hallarda məhz ailə qurmağı nəzərdə tuturlar.

Dissertasiyanın bu bölməsində *xeyir* leksemının semantik sahəsinə daxil olan *xeyir-bərəkət*, *bərəkət*, *səmərə*, *bolluq*, *fayda*, *artım*, *toy*, *nişan*, *həyat*, *ömür* və s. leksemlər təhlil olunur. Aparılan təhlil göstərir ki, semantik sahə çərçivəsində leksemlər biri digəri ilə zəncirvari şəkildə bağlanır. İnteqral semlər bunları bağlayır, lakin hər biri diferensial semə yaxud semlərə malikdir. Beləliklə, semantik sahə vahid məzmunla bağlı mənalar sisteminə çevrilir. Paradiqma daxilindəki əlaqələrdən başqa semantik sahənin üzvləri özəl distribusiyaya malikdir ki, bu da öz növbəsində *xeyir* leksemının yaratdığı semantik sahəni şaxələndirir. Nəhayət, sistemə daxil hər bir sözün özünə məxsus derivatoloji paradiqması mövcuddur və həmin paradiqmalar müvafiq anlayışların milli təfəkkürdəki təşəkkülündən xəbər verir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli **“Xeyir” konseptini təqdim edən koqnitiv əlamətlər**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, müəyyən konsepti tanıtdıran koqnitiv əlamətlərə müraciət edərkən ilk növbədə tədqiqata dil vahidləri cəlb olunmalıdır. Konseptlə bağlı hər bir dil vahidi müəyyən koqnitiv əlamət ətrafında formalaşır. Koqnitiv

əlamət xalqın yaddaşında qalan əlamətdir, konsepti tanıtdıran ünsürdür. Məsələn, Azərbaycan dilində son dərəcə işlək leksemlərdən biri *xeyir-dua* sözüdür¹⁴. Bu söz appozitiv olaraq əslində struktur-semantik baxımdan söz birləşməsinə bərabərdir. Struktur baxımdan deyim iki müstəqil leksemdən ibarətdir, və quruluşca da mürəkkəbdir. Semantik baxımdan isə onun tərkibində iki tamamilə müstəqil semem təqdim olunur ki, bunlardan hər biri öz şərhinə malikdir. Appozitivin struktur transformunu düzəltməli olsaq, *xeyirlik duası* söz birləşməsi alınar. *Dua* ərəb mənşəli söz olaraq Allaha müraciət deməkdir, xahiş deməkdir. Azərbaycan dilində çox zaman xeyir-dua “xoş arzu” mənasında işlənir, məsələn, cavanlara xeyir-dua vermək, yəni cavanlara xoş gün, müvəffəqiyyət arzulamaq. Koqnitiv təhlil göstərir ki, azərbaycanlıların kütləvi şüurunda “xeyir” anlayışı “dua” anlayışı ilə bağlıdır. *Dua* isə, qeyd olunduğu kimi, adi arzu deyil, Allahın adı ilə bağlıdır. Etimoloji koqnitiv situasiya Allaha müraciətlə assosiasiya olunur. Yəni insanın qismətində xeyir olması üçün kimsə Allahdan bunu diləməlidir. Eyni zamanda şüurlarda bu kimsə yaşlı insan, valideyn, baba, nənə yaxud müqəddəs adam, seyid, şıx, pır və s. olmalıdır. Bunlar Allahdan cavanlara xeyir diləyəndə, Allah onların sözünü yerə salmır. Bu freym yaxud ssenari kütləvi şüuru səciyyələndirən standartdır. Beləliklə də, “xeyir” konseptini Azərbaycan dilində verballaşdıran sözlərdən biri bəlkə də, ən vacibi *dua* sözüdür və “dua, Allaha müraciət” anlayışıdır. Burada Allahın adı ilə bağlanan bir məsələ də yada salmaq yerinə düşərdi: *Sizdən hərəkət, məndən bərəkət*. Burada *xeyir* sözünü əvəz edən *bərəkət* leksemdir. Bu ifadə də son dərəcə işləkdir və Azərbaycan mentalitetini səciyyələndirəndir. Bərəkət də Allahın adı ilə bağlıdır, xeyri və bərəkəti yalnız Allah verir. Lakin insan çalışmalıdır və Allahdan kömək və xeyir diləməlidir. Beləliklə, “xeyir” konsepti ilə bağlı əsas koqnitiv əlamət “dua”dır.

Dissertasiyanın bu bölməsində “xeyir” konsepti ilə bağlı bir sıra deyimlər təhlil olunur. Müəyyən olunur ki, Azərbaycan dilində

¹⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.II, – 2006. – s.435.

bu konsepti təqdim edən koqnitiv əlamətlər iki istiqamətdə reallaşır. Koqnitiv əlamətlərdən biri xeyri bilavasitə Allahın qisməti ilə bağlayır. Lakin eyni zamanda xalq təfəkküründə xeyir və bərəkət insanın əməyi ilə assosiasiya olunur. Bu isə etnik təfəkkürün müdrikliyindən xəbər verir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Azərbaycan dilində “şər” konseptinin verballaşması**” adlanır. Fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci yarım fəslı “**Müasir Azərbaycan dilində şər leksemının yaratdığı semantik sahə**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, şər, ümumiyyətlə, dünyanın binar dərkində mühüm yer tutur və ilk növbədə təbiətlə onun empirik dərki ilə bilavasitə bağlıdır. Gündüz, səhər, günəşin təsiri qeyri-ixtiyari olaraq insana rahatlıq bəxş edirsə, qaranlıqın düşməsi onun həyacanına səbəb olur. Heç şübhəsiz ki, bu hislərin fiziki, fizioloji və koqnitiv səbəbləri mövcuddur. Ən azı qaranlıqda insanın görmək qabiliyyəti pisləşir. Beləliklə, xeyrin və şərin sırf koqnitiv əsasları mövcuddur ki, bunların bioloji motivasiyası danılmazdır. Lakin eyni zamanda, bütün mədəni xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da kütləvi şüurunda şərin fəlsəfi inikası mövcuddur. Əksər hallarda fəlsəfi konseptual baxışlar iki istiqamətdə reallaşır. Birinci istiqamət təbii koqnitiv dərkin, dünyanın empirik mənimsənilməsinə əsaslanır və empirik faktların ümumiləşmələrini əks edir. Bu cür ümumiləşmələr kütləvi şüurun aynasıdır. İkinci istiqamət isə fundamental mətnlərlə və onların xalqın mənəvi tarixindəki rolu ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi tarixində, heç şübhəsiz ki, bu rolu müqəddəs Qurani-Kərim oynamışdır. Şərlə xeyrin dünyadakı mövcudluğu Quranın bütün məzmun məkanını əhatə edir. Lakin eyni zamanda Quranda şərə həsr olunmuş xüsusi surələr var və bunlardan ən vacibi “Fələq” surəsi. Burada şərin eksplisit inikasını görmək mümkündür, onun əsas parametrləri və ondan qorunmaq düsturları müəyyən olunur. Quranın “Fələq” surəsi Kitabın 113-cü surəsidir və Azərbaycan dilində bu cür səslənir: “Bismillahir-rəhmanir-rəhim! 1. (Ya Peyğəmbər!) De: Pənah aparıram sübhün Rəbbinə! 2. Yaratdıqlarının (insanların, cinlərin, vəhşi heyvanların) şərindən; 3. Zülmətə bürünməkdə olan gecənin (və ya batan ayın, ziyası sönən

ulduzların) şərinə: 4. (Ovsun oxuyub) düyünlərə üfürən (yaxud cadu edib iplərə düyün vuran) qadınların şərinə; 5. Və bir də paxıllığı tutanda paxılın şərinə!”¹⁵.

ADİL *şər* ləksemini 3 mənada verir. Birincisi: “Pislik, yamanlıq, fənalıq, pis iş”¹⁶. Elə təsəvvür yaranır ki, bütün bu sözlər birlikdə belə *şər* ləksemnin semantik quruluşunu açıqlaya bilmir. Bunda da bir həqiqət var, çünki gördüyümüz kimi, lüğət məqaləsində şərh yoxdur. Əslində burada nisbi sinonimlər verilir. Hər bir sözün müstəqil leksik mənaya malik olmasını nəzərə alsaq, başa düşərik ki, sinonimlər şərhləri əvəz etmir və ləksemin özəlliyini açıqlamır. Digər tərəfdən, *şər* sözünün sinonimləri mənayı öz tərəfinə çəkir, oxucu isə onun mənasını bu sözlərlə eyniləşdirir. Hər halda bu ləksemin fəlsəfi yükü məqalədə təsvir olunmur. Ən azı, həmin yük “xeyrin əksi, xeyrin olmaması” kimi izah olunmalıdır. Burada hər halda Qurandan gələn fəlsəfi mənə nisbətən də olsa, verilir, onun haqqında təsəvvür yarana bilər. Beləliklə, “pislik, yamanlıq, fənalıq, pis iş” *şər* ləksemnin birinci mənası kimi verilir. Belə güman etmək olar ki, bu mənə ləksemin əsas nominativ mənasıdır, yəni digər mənalar semantik strukturda məhz bu sememə əsaslanır, ondan törəyir. Ləksemin ikinci mənası “böhtan, iftira, fitnə, intriqa; xata, xata-bala” kimi şərh olunur¹⁷. Birinci mənə ilə müqayisədə bu ikinci mənə ümumidən xüsusiyyətdə doğru konkretləşir. Yəni birinci mənə “pislik”dirsə, “böhtan” elə pislikdir. Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Həyatda saysız-hesabsız pisliklər mövcuddur. Yaxşılıq olmayan yerdə həmişə müxtəlif tərzdə pislik özünü göstərir. Sözün də, anlayışın da son dərəcə ümumi və qeyri-müəyyən, mücərrəd mənası var. Dildə isə konkret xalq üçün pislik kimi təzahür edən hadisələr əksini tapır. Əks təqdirdə bütün pisliklər təsvir olunmalıdır. Bu isə mümkün deyil və buna heç ehtiyac da yoxdur. Ona görə də əsas nominativ mənə ümumi səciyyəyə daşıyır. Xalq üçün

¹⁵ Əl-Quranul-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edilən: Z.M. Bünyadov, V.M. Məmmədəliyev. Bakı: –2005, – s.586-587.

¹⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / - Bakı: Şərq-Qərb, – c.IV, – 2006. – s.211.

¹⁷ Orada.

standart şəkildə pis olan nədirsə, dildə o hadisə ifadəsini tapır. Beləliklə, Azərbaycan təfəkkürü şəri ilk növbədə böhtanda görür. ADİL *şər* sözünün üçüncü mənasını sifət kimi izah edir, yəni birinci və ikinci mənalar isimdirsə, üçüncü mənə digər nitq hissəsi ilə bağlanır. Məqalədə oxuyuruq: “Böhtançı, iftiraçı, fitnəçi, intriqaçı, xatakar. *Şər adamdır, ondan uzaq ol*”¹⁸. Beləliklə, *şər* sözü müasir Azərbaycan dilində iki semem üzrə reallaşır ki, bunlardan birincisi mücərrəd və ümumidir, ikincisi – konkretidir. ADİL *şər* sözü ilə yaranan frazeoloji vahidləri də verir: *şər qarışmaq (qovuşmaq), şəri başdan uzaqlaşdırmaq, xeyrə-şərə yaramaz*. “Şər” konseptinin qloballığını nəzərə alsaq görərik ki, burada çox az frazeoloji birləşmə göstərilir, bunun səbəbi isə məhz mənənin qeyri-konkretliyindədir. *Xeyir-şər* appozitivində isə *şər* formal ifadəsini tapır. Əslində xeyir-şər “həyat” deməkdir, çünki həyatda bu iki qlobal hadisədən başqa heç bir şey yoxdur. *Şər qarışmaq* frazeoloji vahidində isə *şər* komponentinin tamamilə başqa mənası reallaşır. Burada zamandan, axşamdan, qaranlıqdan söhbət gedir, yəni Qurandakı etimoloji mənə aktuallaşır.

Şər lekseminin yaratdığı semantik sahədən bəhs olunanda mütləq onun Azərbaycan dilində yaratdığı derivatoloji paradigma da təhlil olunmalıdır. Əslində burada derivatoloji genişlikdən danışmaq olmur, həmin paradigmaya yalnız bir neçə söz daxildir. Burada, ADİL-ə görə, aşağıdakı sözlər mövcuddur: *şərarət, şərarətçi, şərbaz, şərci, şərə-şür, şərə-şürlük, şərir, şərməndə, şərməndəlik, şərmsar, şərmsiz*¹⁹. Bu sözlərin paradigmadaxili təhlili “şər” konseptinin Azərbaycan dilində inkişaf dairəsini, onun sərhədlərini görməyə imkan verir. Konsept bir neçə sözdə etimoloji obraz səviyyəsində mühafizə olunur. Bu isə öz növbəsində “şər” konseptinin Azərbaycan dilinin semantik sistemə müdaxilə dərəcəsini göstərir. Məsələn, bu baxımdan *şərməndə* və *şərməndəlik* leksemləri diqqəti xüsusən cəlb edir. Bu leksemlər parlaq daxili formaya malikdir, mənaları kifayət

¹⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.IV, – 2006. – s.211-216.

¹⁹ Orada.

qədər şəffafdır. *Şərməndə* ləkseminin mənasını ADİL belə müəyyən edir: “Utanan, utancaq // Xəcalətli, üzüqara”²⁰. Sözün arxasında dərin presuppozisiya dayanır və bu informasiya xalq təfəkkürünün incəliklərini büruzə verir. Maraqlıdır ki, *şər* sözünün özü ərəb mənşəli olduğu halda, *şərməndə* ləksemi sırf Azərbaycan-türk xalqının canlı danışq dilini və bu dilin koloriti əks edir. Mənanın əsasını təşkil edən obrazı belə açıqlamaq olar. İnsanın, fərdin utanmağı, qızarmağı elə bil onun etirafıdır ki, pis əməl görüb. Utanmaq elə bil pis işini boynuna almaqdır. Yəni utanmağın xalq təfəkküründə öz yeri var, yersiz utanan üçün deyirlər: “elə bil özü deyir ki, mənim pis işim var, şərim var”. Qeyd etmək lazımdır ki, ADİL *şərm* ləksemini də verir: “abır, həya, utanma, xəcalət”²¹. Ədalət naminə demək lazımdır ki, *şərməndə* sözü *şərm* ləksemi ilə də bağlı ola bilər. *Şərməndənin* *şərm* ilə etimoloji bağlılığı isə ayrıca bir məsələdir. Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan xalqının kütləvi şüurunda “şər” konsepti bilavasitə “böhtan”la bağlıdır, bunu derivatlar da təsdiq edir. Məsələn, *şərləmək* – böhtan atmaq, *şər atmaq* – böhtan yaymaq kiminsə haqqında. *Böhtan* sözünün mənası ADİL-də definisiya ilə şərh olunur və həmin şərh, fikrimizcə, son dərəcə dəqiqdir. Burada oxuyuruq: “Birini ləkələmək üçün nahaqdan ona pis bir şey isnad etmə; iftira, şər”²². Burada üç semantik ədəd tamamilə düzgün qeyd olunur ki, bunlar sözün semantik strukturunu təşkil edir. Bunlar “ləkə”, “nahaqdan”, “pis şey” semləridir. *Böhtan* ləkseminin sintaqmatikası üç konfigurasiyada reallaşır: *böhtan atmaq*, *böhtan demək*, *böhtana düşmək*²³.

Dissertasiyanın bu bölməsində *şər* ləkseminin yaratdığı semantik sahə sistem şəklində təhlil olunur, sahəni təşkil edən hər bir leksik və frazeoloji vahid ayrıca olaraq həm semantik struktur, həm də valentlik baxımından öyrənilir. Göstərilir ki, xalq təfəkküründə “şər” ilk növbədə “böhtanla” bağlıdır.

²⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] /–Bakı: Şərq-Qərb, – c.IV, – 2006. – s.216.

²¹ Orada.

²² Orada.

²³ Orada.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslı “Şər” konseptını təqdim edən koqnitiv əlamətlər” adlanır. Burada bir daha qeyd olunur ki, hər bir dil vahidi təhlil olunan konseptin hansısa koqnitiv əlaməti üzərində qurulur. Bu sırada paremioloji vahidlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Hec şübhəsiz ki, paremioloji vahidlərin konseptin açıqlanmasındakı rolu onların semantik və qrammatik quruluşları ilə bağlıdır. Məntiqi hökm quruluşuna malik olaraq bunlar həyat haqqında müəyyən bir biliyin təsdiq forması kimi təşəkkül tapır. Dissertasiyanın bu bölməsində *şər* leksemının iştirakı ilə düzələn bir sıra atalar sözləri təhlil olunur. Azərbaycan dilində ən çox işlənən atalar sözlərindən biri *Şər deməsən, xeyir gəlməz*²⁴ paremiyasıdır. Bu ifadə son dərəcə dərin koqnitiv təcrübəyə malikdir, xalqın həm dərrakəsini, həm biliyini, həm də xalq psixikasının çevikliyini göstərir. Deyimin dərin fəlsəfi və məntiqi tutumu xeyirlə şərin dialektik vəhdətidir. Koqnitiv model xalq təfəkkürünün ayıqlığını göstərir. Aktual tezis bu cür müəyyən oluna bilər: “Hər bir vəziyyətdə ayıq ol, ən rahat və xoşbəxt günlərində belə mümkün olan şəri unutma, unutma və tədbir gör, qabaqcadan işini bil” və s. Əksər paremiyalarda olduğu kimi, burada da iki plan aktualdır, yəni paremioloji semantika ilə bərabər hərfi plan da nəzərə alınmalıdır, etimoloji mənə öz əhəmiyyətini itirmir. Belə ki, *Şər deməsən, xeyir gəlməz* ifadəsi çox zaman hərfi mənada başa düşülür. Bir növ “göz qaytaran” formula kimi dərk edilir. Əslində isə, qeyd olunduğu kimi, bu ifadə son dərəcə zəngin mənə çalarlarına malikdir.

Buna oxşar və hətta bir qədər mistik məzmun ifadə edən *Şər həmişə xeyirin dalınca gəzər*²⁵ paremiyasıdır. Mistik məzmun “taleyin gözü” ilə bağlı dərk edilir. Elə bil tale istəmir ki, insanın işləri həmişə yaxşı olsun, “çaşa bilər, çaşmasın”. Digər tərəfdən, yayılmış standartlardan biri “insanın öz gözü dəyir özünə” koqnisiyası ilə bağlıdır. Ona görə çox adam müvəffəqiyyətindən danışmır, elə bil özündən də gizlədir, unutmaq istəyir.

²⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c.IV, – 2006. –s.347.

²⁵ Həmidov İ.H., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009, - s.319.

Müvəffəqiyyətin söhbət mövzusunə çevrilməsindən azərbaycanlılar qorxur. Əslində bu koqnitiv əlamət həyat mövqeyinə səbəb olur, həyat fəlsəfəsini təşkil edir.

*Şəri-şeytandan, məkri-zənəndən, quru böhtandan Allah qorusun*²⁶. Bu ifadə çox nadir paremiyalardandır. Əslində bu gün ona rast gəlmək çətinidir. Burada atalar sözü yox, zərbi-məsəl semantikasını mövcuddur, funksional baxımdan *Şəri-şeytandan, məkri-zənəndən, quru böhtandan Allah qorusun* ifadəsi nidaya bərabərdir. Burada implisit şəkildə çıxırtı, bağırtı, qışqırıq duyulur. Koqnitiv baxımdan məna tamamilə eksplisit şəkildə ifadə olunur. Xalq təfəkkürü, tarixi təcrübəsi, intellektual və emosional refleksiya bu deyimdəki leksik vahidləri konseptual baxımdan “üzləşdirir” və vahid semantik və konseptual paradıqmada “nişanlayır”. Azərbaycan xalqının kütləvi şüuru və tarixən qazandığı koqnisiyası ona qadından, şərdən və böhtandan qorunmağı tövsiyə edir. Bu mənalər və biliklər eksplisit və diskursiv şəkildə ifadə olunur və bu baxımdan sentensiya yozum nəzərdə tutmur. Eyni zamanda paremiyanın mənası bəsit deyil. “Allah” konseptinin iştirakı və xahiş, arzu, ümid bildirən *qorusun* sözü Azərbaycan mentalitetinin mühüm stereotiplərindən birini nümayiş etdirir. Bu inam dərin psixoloji standart kimi kütləvi şüurda sabitləşir. *Şəri-şeytandan, məkri-zənəndən, quru böhtandan Allah qorusun* deyimində həmin standart özünü büruzə verir. Yəni insan ümidlə Allaha müraciət edir ki, onu şərdən qorusun. Koqnitiv əlamətin digəri “insan özü bunlardan qoruna bilməz, qadir deyil” biliyi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən bu cür deyimin mövcudluğu bir siqnaldır. İnsanı duyuyq salır, həmin bu şər hadisələrdən qorunmağa çağırır. İstənilən halda paremiyanın əsas funksiyası xalq təcrübəsini translasiya etməkdən ibarətdir. Yəni bizdən (atalardan) demək. Bu iki məqam dialektik şəkildə uzlaşır. Xilas olmaq Allahdandır - əsas tezis budur. Lakin özün də ayıq ol, özünü düzgün apar. Həmin koqnitiv əlamətlər Azərbaycan dilində yüksək işlənmə tezliyinə malik olan *Səndən hərəkət, Məndən bərəkət* ifadəsində də təqdim

²⁶ Həmidov İ.H., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009, - s.319.

olunur. Qurani Kərimin “Fələq” surəsində deyilənlər müsəlmanların şüurunda psixoloji standarta dönüb. “Qul: Əuzu bi Rəbbil Fələq min şərrı ma xələq”. Yaratdığıının şərinə özündə qorunuram, hifz olunmağa çalışıram!

Dissertasiyanın bu bölməsində *şeytan* sözü ilə bağlı təsəvvürlər və assosiasiyalar təhlil olunur. Nəticə etibarilə qeyd olunur ki, xalq təfəkküründə şərr qüvvələrini təmsil edən məhz şeytandır. *Şeytan* ləksemının yaratdığı semantik və qrammatik derivatları təhlil olunur.

Tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Müasir Azərbaycan dilində “xeyir” və “şər” anlayışlarını bildirən sözlər milli təfəkkür baxımından ən mühüm leksik-semantik sistemi təşkil edir. Xeyir və şər sözlərinin özləri isə Azərbaycan dilinin semantik sisteminin mərkəzində dayanır, özəyini təşkil edir. Belə bir vəziyyət həmin sözlərin arxasında dayanan təsəvvürlərlə bağlıdır. aparılan təhlil tam aydınlığı ilə göstərir ki, Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin əsasında xeyir-şər binar bölgüsü dayanır. Azərbaycan dili materialı həmin bölgünün universal səciyyəsinə xəbər verir, universal hadisə olduğunu sübut edir

2. Xeyir ləksemi özü yaratdığı semantik sahənin hiperonimi kimi çıxış edir və onunla hiponimik əlaqələrə girən leksik vahidləri ətrafında cəmləşdirir. Eləcə də şər ləksemi semantik sahənin hiperonimidir və müxtəlif sözlərlə kifayət qədər mürəkkəb münasibətlərə girir. Tədqiqat göstərir ki, hiponimik münasibətlər semantik sahə baxımından ən vacib sistem əlaqələridir.

3. Hər iki ləksem Azərbaycan dilinin semantik sistemini bütövlükdə əhatə edir. Həm xeyir, həm də şər leksik vahidi yalnız dilin leksik sistemi ilə kifayətlənmir, hər iki ləksem dildə gedən frazeojiləşmə prosesində fəal iştirak edir.

4. Eyni zamanda xeyir və şər ləksemləri Azərbaycan dilinin paremioloji sisteminə fəal iştirak edir. Bu cür fəallıq həmin sözlərlə ifadə olunan anlayışların milli təfəkkürdəki rolunu aşkarlayır. Heç şübhəsiz ki, paremioloji mahiyyət ekstralingvistik amillərlə bağlıdır.

5. Xeyir və şər leksik vahidləri “xeyir” və “şər” konseptlərini təmsil edən əsas işarələrdir. Elmi ədəbiyyatda bir çox hallarda leksik

vahidlər müvafiq konseptlərlə qarışdırılır, lakin aparılan tədqiqat sübut etdi ki, leksik mənanı konseptlə eyniləşdirmək düzgün deyil. Leksik mənanın əsasını siqnifikat təşkil edir. Siqnifikat səviyyəsində leksik vahid konseptdən və konseptual məzmandan ciddi surətdə fərqlənir.

6. Konsept mental hadisə olaraq hadisə haqqında kütləvi şüurda yaşayan bütün təsəvvürləri canlandırır. Konsept bütövlükdə dil sistemində verballaşır, lakin dil sisteminə əsaslanaraq konsept haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq o qədər də asan deyil.

7. Azərbaycan dilində “xeyir” konsepti bir sıra koqnitiv əlamətlərlə bağlıdır. Bunların sırasında “Allah”, “xoşluq”, “ləzzət”, “bərəkət”, “çörək”, “ruzi”, “gəlir”, “almaq”, “tapmaq”, “qazanmaq”, “layiq olmaq”, “sevinc”, “ruh”, “ilham”, “halal”, “tökülmək” kimi əlamətləri göstərmək olar. “Xeyir” konseptini təqdim edən koqnitiv əlamətlər konkretidir və sabit assosiasiyalara əsaslanır.

8. Azərbaycan dilində hər iki leksem sabit derivatoloji mikrosistem yaradır. Xeyir leksemi ilə bərabər həmin derivatoloji sistemə on altı söz daxildir. Dörd appozitiv var: xeyir-bərəkət, xeyir-dua, xeyir-duaçı, xeyir-şər. Xeyir-bərəkət “xeyir” məfhumunu bərəkət, çoxlu gəlir, böyük mənfəətlə bağlayır və konkretləşdirir. Xeyir-dua, ümumiyyətlə, Azərbaycan təfəkküründə dərin köklər buraxan “xoş söz”, “xöş nəzər”, “xöş niyyət” anlayışlarını əks edir. Xeyir-şər ifadəsi isə xalq təfəkküründə bütün məlum “yaxşılıqları” və “pislilikləri” əhatə edir.

9. Azərbaycan dilində xeyir leksemi yaratdığı semantik sahə “qonşuluq” yaxud “qohumluq” prinsipi üzərində qurulur. Aparılan tədqiqat göstərdi ki, xeyir leksemi müvafiq semantik sahənin baza səciyyəli sözü olaraq müəyyən semantik ünsürlərə əsasən digər nisbətən oxşar sözlərlə həmsərhəd olur. Beləliklə də sözdən sözə bağlılıq əsasında semantik sahənin strukturu konkretləşir. Digər tərəfdən, semantik sahəyə daxil olan sözlərin hər biri müstəqil distribusiyaya malikdir və bu baxımdan baza leksemindən ayrılır.

10. Şər leksemi Azərbaycan dilində iki istiqamətdə inkişaf edir. Birinci istiqamət semantik və morfoloji derivatların yaranmasında özünü göstərir. İkinci istiqamət inteqral əlamət

əsasında semantik sistemdə olan digər sözlərin cəlb olunmasında özünü göstərir. Şər ləkseminin təşkil etdiyi derivatoloji sistemə doqquz söz daxildir: şər, şərərət, şərərətçi, şərbaz, şərçi, şərə-şür, şərə-şürluq, şərir, şərməndə. Bunların hamısı ərəb mənşəli leksik vahidlər olub Azərbaycan dilində həm semantik, həm də üslubi baxımdan mənimsənilib. Eyni zamanda yalnız şər və türk mənşəli şəkilçiyə malik şərçi sözləri yüksək işlənmə tezliyinə malikdir.

11. Azərbaycan dilində şər sözü integral əlamət əsasında leksik-semantik paradigma yaradır və buraya fitnə, böhtan, fənalıq və s. sözlər daxildir. Sabit assosiasiyalar şər sözünü Azərbaycan dilində iki xətt üzrə digər sözlərlə bağlayır. Birincisi “ölüm”lə bağlıdır. İkincisi – “böhtan”la. Semantik sahənin sərhədində mücərrəd və ümumi mənaya malik pislilik leksik vahidi dayanır.

12. Binar oppozisiya həm xeyir, həm də şər ləksemlərinin geniş dairəyə malik olmasını göstərir. “Pis”, “yaman” mənali istənilən söz şər ləkseminin paradigmasına daxil edilə bilər. Eyni zamanda “müsbət” mənali hər bir söz xeyir ləkseminin paradigmasına daxildir. Bunların sistem şəklində öyrənilməsi tədqiqatın perspektivlərini təşkil edir. Aparılan tədqiqat isə Azərbaycan dilində xeyir və şər ləksemlərinin ənənəvi və sabit assosiasiyalarına əsaslanıb.

Tədqiqatın əsas nəticələri aşağıdakı məqalələrdə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Semantik mənə anlayışı //–Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti “Elmi xəbərlər” jurnalı, – 2013. cild 9, № 4, –s. 18-22

2. Dilin quruluşunda semantik təkamül // – Sumqayıt,Sumqayıt Dövlət Universiteti “Elmi xəbərlər” jurnalı, – 2014. cild 10, № 3– s. 6-9.

3. Paradigmatik tipli semantik sahə // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş tələbə və gənc tədqiqatçıların “Gənclər və yeni texnologiyalar” mövzusunda Respublika elmi-texniki konfransının materialları, –Bakı, – 2015. – s.437-439.

4. Müasir koqnitiv dilçilik və Azərbaycan dili semantik sisteminin tədqiqi // Ulu Öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində Multikultural və Tolerant dəyərlər” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Bakı, – 2016. – s.68-70.

5. Изучение семантики в когнитивной лингвистике // – Київ, Література в контексті культури. Збірник наукових праць, випуск 27, – 2016. –с. 169-175.

6. “Şər” konseptinin Azərbaycan dilində verballaşması // – Москва, Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования, –2017. №1 (1),–с. 94-98.

7. Müasir Azərbaycan dilində “Şər” sözünün yaratdığı semantik sahə // –Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti “Elmi xəbərlər” jurnalı, – 2019. cild 15, № 4, – s. 8-11.

8. Семантическое поле лексемы "Добро" в азербайджанском языке // - Уральск. Уральский научный вестник. – 2020. volume 3, №2, - с. 10-16.

9. Azərbaycan dilində iyilik sözlüğünün anlam alanı //IV. Uluslararası türklerin dünyası sosial bilimlər sempozyumu – Ankara. (isbn:978-605-67570-7-5) 17-18 aralık, – 2020.–s.102-104

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ il tarixdə saat 13⁰⁰ – da Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 26.04.2021

Kağızın formatı: 60×84 16\1

Həcm: 45319

Tiraj: 100

